

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال اول، شماره اول، پیاپی ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۱۲۹ - ۱۵۱

## رابطه پایبندی مذهبی با همدلی در میان دانشجویان دختر و پسر؛ با توجه به وضعیت اقتصادی و تاهل

**The Relationship between Religious Adherence and Empathy in Male  
and Female Students, Based on Economic and Marital Status**

محمدصادق آقاجانی / دانشجوی دکتری روان‌شناسی، جامعه المصطفی العالمیه

✉ Mohammad Sadegh Agha Jani / Corresponding Author, PhD student of psychology, MIU.

Email: m.s.aghajani@gmail.com

فاطمه‌سادات شمسی‌نژاد / دانشجوی کارشناسی روان‌شناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم.

Fateme Sadat Shamsi Nejad / BA student of Clinical psychology, Azad university of Qom.

زهرا اسکندری / دانشجوی کارشناسی روان‌شناسی عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم.

Zahra Eskandari / BA student of General psychology, Azad university of Qom.

### Abstract

Empathy is an effective variable in the quality of interpersonal relationships which has its own special cognitive, emotional and behavioral components. This study seeks to determine the relationship of empathy and its components and religious adherence. The present study is descriptive, correlational and causal-comparative. To this end, from among the students related to the counseling office of the supreme leader at universities (statistical population), 400 participants (male and female) were selected using random sampling. All participants responded to the questionnaire of Janbozorgy's religious adherence and Davis's empathy (list of individual reactions). Using the twentieth edition of SPSS software, Pearson

### چکیده

همدلی، متغیری تأثیرگذار در کیفیت روابط بین فردی است که مؤلفه‌های شناختی، هیجانی و رفتاری ویژه خود را دارد. هدف این پژوهش، تعیین رابطه همدلی و مؤلفه‌های آن با پایبندی مذهبی است. پژوهش پیش رو، توصیفی و از نوع همبستگی و علی - مقایسه‌ای است. بدین منظور، از میان دانشجویان مرتبط با اداره مشاوره نهاد مقام معظم رهبری - حفظه‌الله - در دانشگاه‌ها (جامعه آماری پژوهش) با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی، تعداد ۴۰۰ نفر (پسر و دختر) انتخاب شدند. همه شرکت‌کنندگان به گویه‌های پرسش‌نامه‌های پایبندی مذهبی جان‌بزرگی و همدلی (فهرست واکنش‌های بین فردی) دیویس پاسخ دادند. تحلیل داده‌ها با استفاده از نسخه

correlation, variance analysis and Z test, the analysis of data showed that there is a significant relationship between religious adherence and empathy variables and their subscales (except subscales of religious adherence and imagination). Besides, one-way ANOVA test results indicated that there is a significant difference in the total scores of and subscales of imagination, empathic concern and open mindedness, and total scores and subscales of compliance and non-compliance between male and female. Moreover, economic status, unlike marital status, can play a moderating role in this regard.

**Key words:** religious adherence, interpersonal reactions / empathy, gender, economic status, marital status.

بیستم نرم‌افزار آماری SPSS و کاربرد روش‌های آماری همبستگی پیرسون، تحلیل واریانس و آزمون Z نشان داد که میان متغیرهای پایبندی مذهبی و همدلی و زیرمقیاس‌های آنها (به‌جز زیرمقیاس‌های پایبندی مذهبی و خیال) رابطه‌ای معنادار وجود دارد و نیز نتایج آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه، از معناداری تفاوت نمرات کل پایبندی و زیرمقیاس‌های خیال، نگرانی همدلانه و دیدگاه‌پذیری، و نمرات کل و زیرمقیاس‌های پایبندی و ناپایبندی مذهبی بین دو گروه دانشجویان دختر و پسر حکایت دارد. ضمن اینکه وضعیت اقتصادی، برخلاف وضعیت تأهل، می‌تواند نقشی تعدیل‌کننده ایفا کند.

**کلیدواژه‌ها:** پایبندی مذهبی، واکنش‌های بین‌فردی / همدلی، جنسیت، وضعیت اقتصادی، تأهل.

## مقدمه

دین و مذهب یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین نهادهایی است که جامعه بشری به خود دیده است (نوابخش، پوریوسفی و میرآخوری، ۱۳۸۸، ص ۶۲). در تاریخ بشر هیچ دوره‌ای خالی از مذهب و اعتقادات دینی نبوده است و هیچ جامعه شناخته‌شده‌ای بدون دین نبوده است. در طول ادوار مختلف تاریخ و در جوامع متفاوت ادیان به اشکال مختلف وجود داشته‌اند. دین بسیار غنی، فراگیر و پیچیده است و جنبه‌های متفاوت و مختلف آن در زندگی بشر تأثیرگذار است (همان، ۶۳).

برای دین معانی اصطلاحی متعددی ذکر شده است که در تعریفی برگزیده، دین مجموعه‌ای از باورهای قلبی و رفتارهای عملی متناسب با آن باورها است (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۱۰)؛ مذهب شعبه و زیرشاخه دین محسوب می‌شود. دین به حیات مادی انسان معنا و مفهوم دیگری می‌دهد و اصول قابل احترامی مانند ایثار و فداکاری

را تقویت می‌کند (قدردان قراملکی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۸). از نگاه پارگامنت<sup>۱</sup>، اسمیت<sup>۲</sup>، کوئینگ<sup>۳</sup> و پرز<sup>۴</sup> (۱۹۹۸) رفتارهای دینی، در انواع شخصی (مانند ایمان و دعا) و اجتماعی (مانند شرکت فعال در مسجد و مطرح ساختن مشکلات با روحانی) یا مثبت (آن‌هایی که با هیجان‌های مثبت مانند حمایت، شفقت<sup>۵</sup> یا امید مرتبط می‌شوند) و منفی (آن‌هایی که با هیجان‌های منفی مانند احساس گناه یا ترس از عذاب الهی مرتبط هستند)، راه‌کارهای کارآمد افراد مذهبی برای مقابله با تنش‌های روانی و مشکلات زندگی هستند (کامتور تامسون<sup>۶</sup>، ۱۳۸۸، ص ۱۹۸-۲۰۰).

همدلی<sup>۷</sup> نیز از مفاهیمی است که مورد توجه روان‌شناسان اجتماعی و پژوهشگران روابط انسانی قرار گرفته است (مک میلان<sup>۸</sup>، ۲۰۰۵، ج ۱، ص ۲۶). رابرت ویشر<sup>۹</sup> این واژه را برای اشاره به جنبه‌ای از احساس زیبایی‌شناختی به کار برد و تئودور لپیس<sup>۱۰</sup> آن را به شکلی از دسترسی شهودی به شناخت ذهنیت شخصی دیگر نسبت داد (همان). فروید<sup>۱۱</sup> این واژه را در کتاب *لطیفه‌ها و ارتباطشان با ناخودآگاه* (۱۹۰۵) و تعدادی از مقالاتش به کار برد و تیچنر<sup>۱۲</sup>، در سال ۱۹۰۹، این واژه را از آلمانی به انگلیسی ترجمه کرد (همان). گرینسون<sup>۱۳</sup> (۱۹۶۰، ص ۴۱۸)، بوئی<sup>۱۴</sup> (۱۹۸۱، ص ۲۸۱) و ویدلوشر<sup>۱۵</sup> (۱۹۹۳، ص ۵۰۹) نیز از کسانی بودند که درباره این مفهوم تحقیقاتی انجام دادند. همدلی مفهوم مهمی در حوزه روان‌شناسی و ارتباط بین‌فردی است (احمدی، ۱۳۸۵، ص ۲۱). تحقیقات برادرز<sup>۱۶</sup> (۱۹۹۰، ص ۸۱) و انگرر<sup>۱۷</sup>، دالبی<sup>۱۸</sup>، واترز<sup>۱۹</sup>، بارت<sup>۲۰</sup>، کلک<sup>۲۱</sup> و لوین<sup>۲۲</sup> (۱۹۹۰، ص ۹۳) نشان داد که نگران شدن از ناراحتی دیگران حتی در کودکان ۱۲ ماهه و در میمون‌ها و بوزینه‌ها نیز مشاهده می‌شود. رپر<sup>۲۳</sup> (۱۹۹۵، ص ۲۴۹) معتقد است همدلی هم یک ویژگی شخصیتی و هم یک توانایی است که شرایط لازم را برای توجه به بسیاری از

1. Pargament, K.I.

4. Perez, L.M.

7. Empathy.

10. Lipps, T.

13. Greenson, R.

16. Brothers L.

19. Waters, B.

22. Lewin, V.

2. Smith, B.W.

5. Compassion

8. Macmillan, P.

11. Freud, S.

14. Buie, D.H.

17. Ungerer, J.A.

20. Barnett, B.

23. Reber, A.S.

3. Koenig, H.G.

6. Comptor Thomson, W.C.

9. Vischer, R.

12. Titchener, E.B.

15. Widlöcher, D.

18. Dolby, R.

21. Kelk, N.

پدیده‌ها فراهم می‌کند. پژوهش بورک<sup>۲۴</sup> (۱۹۷۱، ص ۲۶۳) نشان داد که کودکان ۳ تا ۸ سال دارای عواطف همدلانه هستند و توانایی درک دیدگاه و نظر دیگران را دارند. دیویس<sup>۲۵</sup>، لوس<sup>۲۶</sup> و کراس<sup>۲۷</sup> (۱۹۹۴، ص ۳۸۳) همدلی را سازه‌ای چند بعدی می‌دانند که ابعاد آن عبارت‌اند از: ۱. خیال: <sup>۲۸</sup> جایگزینی خیالی خود در قالب احساسات و اعمال شخصیت‌های تخیلی کتاب‌ها و فیلم‌ها؛ ۲. دیدگاه‌پذیری: <sup>۲۹</sup> توانایی در نظر گرفتن دیدگاه دیگران؛ ۳. نگرانی همدلانه: <sup>۳۰</sup> احساسات همدلانه دیگر محور و نگرانی برای افراد درمانده؛ ۴. اندوه شخصی: <sup>۳۱</sup> احساسات خودمحوری، نگرانی و تنش در شرایط بین فردی. پژوهش‌های مارکستورم<sup>۳۲</sup>، هانی<sup>۳۳</sup>، موریس<sup>۳۴</sup> و کراس<sup>۳۵</sup> (۲۰۱۰، ص ۵۹) و بارت<sup>۳۶</sup> (۲۰۰۴، ص ۲۴۹) به این نتیجه رسید که رابطه معناداری بین همدلی و جهت‌گیری مذهبی وجود ندارد؛ اما واتسون<sup>۳۷</sup>، هود<sup>۳۸</sup>، موریس<sup>۳۹</sup> و هال<sup>۴۰</sup> (۱۹۸۴، ص ۲۱۱) رابطه همدلی و جهت‌گیری مذهبی و رفتارهای مطلوب اجتماعی را بر روی ۱۸۰ دانشجوی مقطع کارشناسی بررسی کردند و نشان دادند که همدلی با جهت‌گیری مذهبی درونی رابطه مثبت و معنادار و با جهت‌گیری مذهبی بیرونی رابطه منفی و معناداری دارد. تحقیق حنیف خان<sup>۴۱</sup>، واتسون<sup>۴۲</sup> و حبیب<sup>۴۳</sup> (۲۰۰۵، ص ۴۹) نیز این نتایج را تأیید می‌کند. واتسون، هود و موریس (۱۹۸۵، ص ۷۳) نیز بین پابندی مذهبی و همدلی رابطه مثبت و معناداری به دست آوردند. اسنو<sup>۴۴</sup> و کاپتن<sup>۴۵</sup> (۱۹۹۶، ص ۹۷۹) رابطه مثبت و معناداری بین دین‌داری و مذهبی بودن با همدلی زناشویی یافتند و از تحقیق بردلی<sup>۴۶</sup> (۲۰۰۹، ص ۲۰۱) این نتیجه به دست آمد که باورهای دینی رابطه منفی و معناداری با نگرانی همدلانه، دیدگاه‌پذیری و خیال دارند، احساسات معنوی رابطه مثبت و معناداری با این

24. Borke, H.

27. Kraus, S.J.

30. empathic concern.

33. Huey, E.

36. Bart, D.

39. Morris, R.J.

42. Watson, P.J.

45. Compton, W.C.

25. Davis, M.H.

28. Fantasy.

31. personal distress.

34. Morris, B.

37. Watson, P.J.

40. Hall, J.R.

43. Habib, F.

46. Bradley, C.

26. Luce, C.

29. perspective taking.

32. Markstrom, C.A.

35. Krause, A.

38. Hood, Jr.R.W.

41. Haneef Khan, Z.

44. Snow, T.S.

سه زیرمقیاس همدلی برقرار می‌کند و اندوه شخصی با هیچ یک از احساسات معنوی و باورهای دینی رابطه معناداری ندارد.

به رغم تفاوت در تعاریف همدلی، این اعتقاد کلی وجود دارد که زنان نسبت به مردان همدلی بیشتری دارند. پژوهش‌ها (از جمله ایزنبرگ<sup>۴۷</sup> و لنون<sup>۴۸</sup>، ۱۹۸۳، ص ۱۰۰ و بارون-کوهن<sup>۴۹</sup> و ویلرایت<sup>۵۰</sup>، ۲۰۰۴، ص ۱۶۳) نمرات بالاتری را برای دختران، در مقایسه با پسران، در همدلی عاطفی و شناختی نشان دادند. تحقیق زارواکسلر<sup>۵۱</sup>، راینسون<sup>۵۲</sup> و امد<sup>۵۳</sup> (۱۹۹۲، ص ۱۰۳۸) نشان داد که حتی دختران زیر ۲ سال نیز از پسران در همین سن همدلی بیشتری دارند. ترابست<sup>۵۴</sup> و کولینز<sup>۵۵</sup> و امبری<sup>۵۶</sup> (۱۹۹۴) به نقل از آذربایجانی، کاویانی، سالاری فر، موسوی اصل و عباسی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۰) این تفاوت را ناشی از تفاوت‌های ژنتیکی و فرهنگی می‌دانند.

مک کولو<sup>۵۷</sup>، ورثینگتون<sup>۵۸</sup> و راجال<sup>۵۹</sup> (۱۹۹۷، ص ۲۳۱) رابطه مثبت بین همدلی با عفو و گذشت را به‌طور تجربی تأیید کردند. آنان به این نتیجه رسیدند که افرادی که با دیگران همدلی بیشتر و قوی‌تری دارند، حساس‌تر هستند و به صورت عاطفی به آنان پاسخ می‌دهند و بهترین و بیشترین کمک را فراهم می‌آورند. انسان در جریان یک ارتباط عاطفی و همدلانه می‌تواند عواطف و احساسات خود را کنترل و رفتار خود را با انتظارات افراد جامعه هماهنگ و سازگار سازد (درویزه، ۱۳۸۲، ص ۳۱). کالیوپسکا<sup>۶۰</sup> (۱۹۹۲، ص ۱۱۱۹) دریافت که دانشجویانی با احساس همدلی زیاد، در مقایسه با دانشجویانی که کمترین حد همدلی را داشتند، نگرش‌های مثبت‌تری به رفتارهای موجب سلامتی و شیوه رفتاری سالم‌تری داشتند، از حرمت خود بهتری برخوردار بودند و احتمال سیگار کشیدن و مصرف الکل در آنان کمتر بود. فشباخ (۱۹۶۹، ص ۱۰۲) نیز در مطالعه خود درباره همدلی به رابطه‌ای مشخص بین همدلی و رفتار پرخاشگرانه دست یافته است.

47. Eisenberg, N.

50. Wheelwright, S.

53. Emde, R.N.

56. Embree J.M.

59. Rachel, K.C.

62. Björkqvist, K.

48. Lennon, R.

51. Zahn-Waxler, C.

54. Trobst K.K.

57. McCullough, M.E.

60. Kalliopuska, M.

49. Baron-Cohn, S.

52. Robinson, J.L.

55. Collins R.L.

58. Worthington, E.L.

61. Kaukiainen, A.

پژوهش کاتوکیانن<sup>۶۱</sup>، جرکوویست<sup>۶۲</sup>، لاگرپز<sup>۶۳</sup>، استرمن<sup>۶۴</sup>، سالمیوالی<sup>۶۵</sup>، روتبرگ<sup>۶۶</sup> و البوم<sup>۶۷</sup> (۱۹۹۹، ص ۸۱) رابطه‌ای معنادار و منفی میان همدلی و پرخاشگری را نشان داد. ایزنبرگ<sup>۶۸</sup> و میلر<sup>۶۹</sup> (۱۹۸۷، ص ۹۱) هم بین رفتارهای مثبت و مساعدت‌های اجتماعی با همدلی رابطه مستقیم و معناداری یافتند.

تحقیقات نشان داده‌اند که همدلی تحت تأثیر عوامل مختلف شخصیتی و موقعیتی قرار می‌گیرد. از جمله این عوامل می‌توان به عوامل ژنتیکی، عوامل مرتبط با جنس، یادگیری و عوامل فرهنگی اشاره کرد (فیض‌آبادی، فرزاد و شهرآرای، ۱۳۸۶، ص ۶۷). دلستگی ایمنی‌بخش با ویژگی‌های آینده فرد، از قبیل عواطف مثبت، همدلی، حرمت‌نفس بالا و تعامل‌های بدون تعارض با هم‌سالان و بزرگ‌سالان، پیوند دارد (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۲۶۷). سروف<sup>۷۰</sup> (۱۹۸۹، ص ۳۶) معتقد است که کودکان دارای دلستگی ایمن توانایی همدلی و همدل بودن را درونی می‌سازند.

از نظر اسلام بخش مهمی از نیازهای اساسی انسان نیازهای عاطفی است که با رفتار حمایتی یعنی همدلی مرتبط است. بسیاری از اختلالات و نارسایی‌های شخصیتی، خلقی و رفتاری ریشه در بی‌توجهی به این نیاز اساسی و کمبود آن دارد. همه انسان‌ها نیازمند محبت، عاطفه و توجه دیگران‌اند و همچنین برای پرورش کمالات انسانی در خود نیاز دارند که به دیگران محبت کنند و دیگران را از عاطفه و توجه خویش بهره‌مند سازند. دین جامع اسلام به این نیاز اساسی توجه کافی داشته و تربیت انسان‌هایی حساس به نیازهای عاطفی دیگران را همت خویش قرار داده است. اسلام با ایجاد نگرش صحیح به مسئله، ترغیب انسان‌ها و نیز ارائه الگوهای عملی کوشیده است برای برآوردن این نیاز اساسی بسترهای مناسب را فراهم آورد (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۳۵۵).

در آموزه‌های اسلامی توجه به این نیاز گاهی به صورت آشکار و صریح مطرح شده است. امام علی علیه‌السلام: «بهترین احسان همدلی با برادران ایمانی است»<sup>۷۱</sup> (تمیمی، ۱۳۶۶، ص

63. Lagerspetz, K.

64. Österman, K.

65. Salmivalli, C.

66. Rothberg, S.

67. Ahlbom, A.

68. Eisenberg, N.

69. Miller, P.A.

70. Sroufe, L.A.

۷۱. قال علی علیه‌السلام: «أحسنُ الاحسانِ مُواساةُ الإخوانِ».

۱۹۴). امام صادق علیه السلام: «با همدلی و یاری برادران ایمانی تان به خدا نزدیک شوید»<sup>۷۲</sup> (شیخ صدوق، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۸، حدیث ۲۶). همچنین فرمود: «دو خصلت است که در هر که نبود از او دوری کن؛ دوری کن، دوری کن». عرض شد: آن دو چیست؟ فرمود: «مواظبت بر خواندن نماز اول وقت و همدلی»<sup>۷۳</sup> (همان، ص ۴۷، حدیث ۵۰). علی علیه السلام می فرماید: «جوانمردی به معنای عدالت در حکومت و گذشت کردن با وجود توانایی بر انتقام و همدلی در معاشرت (یا همدلی و یاری در دشواری) است»<sup>۷۴</sup> (تمیمی، ۱۳۶۶، ص ۲۲۷). در بسیاری از موارد نیز به صورت ضمنی و تبعی — که حاکی از نوعی نگاه ظریف به مسئله است — به ارضای این نیاز توجه شده است، مانند نهی مؤمن از تصمیم بر عدم حمایت مالی از برادران ایمانی خود<sup>۷۵</sup>، ثواب قرض دادن به برادر مؤمن<sup>۷۶</sup>، حمایت مالی از ایتمام<sup>۷۷</sup> و پناه دادن به دورافتادگان از وطن.<sup>۷۸</sup> در مواردی حمایت عاطفی و وجهه غالب رفتار حمایتی است، مانند کشیدن دست نوازش بر سر یتیم<sup>۷۹</sup>، عیادت بیمار<sup>۸۰</sup> و اکرام سالمندان.<sup>۸۱</sup> در موارد اندکی نیز حمایت فقط جنبه عاطفی دارد، مثل مواردی که توصیه می شود مؤمنان با یکدیگر ارتباط

۷۲. قال الصادق علیه السلام: «تَقَرَّبُوا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِمُؤَاَسَاةِ إِخْوَانِكُمْ».

۷۳. عن الصادق علیه السلام: «خَصَلْتَانِ مَنْ كَانَتْ فِيهِ وَالْأَفْعَزُ بِنُحْمٍ أَعَزُّبُ ثُمَّ أَعَزُّبُ! قِيلَ: وَ مَا هُمَا؟ قَالَ: الصَّلَاةُ فِي مَوَاقِيتِهَا وَ الْمُحَافَظَةُ عَلَيْهَا وَ الْمُؤَاَسَاةُ».

۷۴. قال علی علیه السلام: «الْمُرُوءَةُ الْعَدْلُ فِي الْأَمْرِ وَ الْعَفْوُ مَعَ الْقُدْرَةِ وَ الْمُؤَاَسَاةُ فِي الْعُسْرَةِ».

۷۵. «وَمَا لَا يَأْتَلُ أَوْلُوا الْقَضَلِ مِنْكُمْ وَ السَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أَوْلَى الْقُرْبَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لِيَتَّقُوا وَ لِيَصْفَحُوا أَلَا تَجِدُونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (نور: ۲۲).

۷۶. عن رسول الله صلى الله عليه وآله: «وَمَنْ أقرَضَ إِخَاهُ الْمُؤْمِنِينَ بِكُلِّ دِرْهَمٍ أَقرَضَهُ وَزَنَ جَبَلٍ أُخْرٍ وَ جَبَلِ رِضْوَانٍ وَ طُورِ سَيْنَاءَ حَسَنَاتٍ...» (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۸، ص ۳۳۱، حدیث ۲۳۷۸۷)؛ عَنْ جَرَّاحِ الْمَدَائِنِيِّ قَالَ قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أَلَا أَخَذْتُكَ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ»، قُلْتُ بَلَى. قَالَ «الصَّفْحُ عَنِ النَّاسِ وَ مُؤَاَسَاةُ الرَّجُلِ إِخَاهُ فِي مَالِهِ وَ ذِكْرُ اللَّهِ كَثِيرًا» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۹۰، ص ۱۵۷، حدیث ۳۷).

۷۷. عن الإمام علی علیه السلام: «لِلَّهِ فِي الْإِيْتَامِ فَلَاتُغْبُوا أَفْوَاهَهُمْ وَ لَا يَضِعُوا بِحَضْرَتِكُمْ فَإِنِّي سَمِعْتُ حَبِيبِي رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ مَنْ عَالَ يَتِيمًا حَتَّى يَسْتَعْنِي عَنْهُ أَوْجِبَ اللَّهُ لَهُ بِذَلِكَ الْجَنَّةَ» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۳، ذیل الیتیم، حدیث ۶۸۱۴).

۷۸. قال الصادق علیه السلام: «يَا ابْنَ جَنْدَبٍ، قَالَ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ فِي بَعْضِ مَا أَوْحَى انَّمَا أَقْبِلُ الصَّلَاةَ مِمَّنْ ... يَأْوِي الْغَرِيبَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، حدیث ۱، باب ۲۴، ص ۲۸۱).

۷۹. قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «مَنْ أَنْكَرَ مِنْكُمْ قِسَاوَةَ قَلْبِهِ فَلْيَدِنْ قَلْبَهُ يَتِيمًا فَيَلِطُفَهُ وَ لِيَمْسَحَ رَأْسَهُ يَلِينُ قَلْبَهُ بِأَذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَانْ لِيَتِيمًا حَقًّا» (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۲۸۶، حدیث ۳۶۶۸).

۸۰. «أَمَرْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ بِاتِّبَاعِ الْجَنَائِزِ وَ عِيَادَةِ الْمَرِيضِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۱، باب ۴، حدیث ۳، ص ۲۱۵).

۸۱. «إِمَّا يَلْعَنُ عِنْدَكَ الْكَبِيرَ أَخَذَهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفِي» (أسراء: ۲۳)؛ قَالَ الرضا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «وَقَرُّوا كِبَارَكُمْ وَ أَرْحَمُوا صَغَارَكُمْ وَ صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ أَحْفَظُوا عَلَيْهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۶، باب ۴۶، ص ۳۵۷، حدیث ۲۵).

عاطفی نزدیک داشته باشند<sup>۸۲</sup>، همسران به یکدیگر اظهار محبت کنند<sup>۸۳</sup> و به والدین فرزندان خویش را به دور از خرافات جاهلی و به شکل فراجنسیتی دوست بدارند.<sup>۸۴</sup> فرهنگ اسلامی از طریق ارائه نگرش‌ها و بینش‌های مثبت به رفتار حمایتی و بینش‌های منفی به بی‌اعتنایی به گرفتاری‌های دیگران و کمک نکردن به نیازمندان از یک سو و از طریق برانگیختگی عاطفی و بالا بردن حساسیت‌ها و تهییج روانی از سوی دیگر می‌کوشد افراد را از نظر شخصیتی به گونه‌ای تربیت کند که با دیگران همدلی داشته باشند (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۳۵۱).

رابطه پایبندی مذهبی با متغیرهای مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است. پژوهش‌ها رابطه مثبت و معنادار این متغیر با سلامت روان، شادکامی، سخت‌رویی، رضایت از زندگی، احساس بهزیستی، حرمت خود، توان مقابله با درد و کنترل آن، سرعت بهبود بیماری‌های جسمی، هوش هیجانی، انضباط اجتماعی، سازش‌یافتگی، داشتن رابطه متقابل و متعهدانه با دوستان، برخورداری از حمایت اجتماعی، خودباوری و احساس کارآمدی، اعتماد به نفس، عملکرد تحصیلی، هیجان مثبت (مانند خوش‌حلقی، مهربانی، توجه و آرامش)، انعطاف‌پذیری، کنترل خشم، خودمهارگری و تسلط بر احساس درماندگی را تأیید کرده‌اند. رابطه منفی و معنادار این متغیر با بحران هویت، اختلال‌های روانی، مشکلات جسمی، احتمال طلاق، خودکشی، مصرف سیگار، سوءمصرف مواد، پرخاشگری، روان‌پریش‌خویی، نوروگرایی، بزه‌کاری، جرم و رابطه جنسی نامشروع نیز مورد تأیید پژوهش‌ها قرار گرفته است (هراتیان، ۱۳۹۲، ص ۶۸).

یافته‌های پژوهشی نیکویی و سیف (۱۳۸۴، ص ۶۱)، هادیان‌فرد (۱۳۸۴، ص ۲۲۴ و ۲۳۰) و غرایبی، احمدوند، اکبری دهقی و زنونزبان (۱۳۸۷، ص ۶۵) نشان می‌دهد که بین باورهای مذهبی زنان و مردان تفاوت معنادار وجود ندارد؛ اما برخی (مانند نوابخش و

۸۲. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات، ۱۰)؛ «رحماء بینهم» (فتح، ۲۹).

۸۳. قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «اتقوا الله في الضعيفين: اليتيم والمرأه فإن خياركم وخياركم لألهه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، باب ۵۹، حدیث ۷)؛ عن أبي عبدالله عليه السلام قال: «فأحبوا نساءكم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، باب ۵۹، حدیث ۱۶)؛ قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «قول الرجل للمرأة إنی أحبک لا یذهب من قلبها أبدا» (حرعاملی، ۱۴۰۳، ج ۲۰، باب ۳، حدیث ۲۴۹۳۰، ص ۲۳).

۸۴. رسول خدا صلى الله عليه وآله فرمودند: «کسی که دختر بچه خود را شادمان کند مانند کسی است که بنده‌ای از فرزندان اسماعیل ذبیح را آزاد کرده باشد» (حرعاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۵، ص ۲۲۷).



همکاران، ۱۳۸۸، ص ۸۵ و کنلر<sup>۸۵</sup>، لیو<sup>۸۶</sup>، گاردنر<sup>۸۷</sup>، مک کالوف<sup>۸۸</sup>، لارسون<sup>۸۹</sup> و پرسکات<sup>۹۰</sup>، ۲۰۰۳، ص ۴۹۸) زنان را پایبندتر از مردان و پژوهش بهرامی احسان و پورنقاش تهرانی (۱۳۸۸، ص ۱۵) مردان را مذهبی تر از زنان می دانند.

این پژوهش در پی مطالعات انجام شده درباره نقش دین و دین داری در ویژگی های روانی - اجتماعی افراد شکل گرفته و هدف آن کشف رابطه پایبندی مذهبی و همدلی و نیز بررسی نقش تعدیل کننده جنسیت، وضعیت اقتصادی و تأهل در رابطه این دو متغیر است. بنابراین، پژوهش حاضر به دنبال آزمون این فرضیه ها است که میان پایبندی مذهبی و همدلی همبستگی معناداری وجود دارد، میزان پایبندی مذهبی و همدلی دانشجویان دختر و پسر از تفاوت معناداری برخوردار است و وضعیت اقتصادی و تأهل تعدیل کننده های معناداری در رابطه پایبندی مذهبی و همدلی هستند.

### روش پژوهش

در بخش اول پژوهش حاضر از روش پیمایشی استفاده شده است. در این روش هم به توصیف وضعیت جامعه آماری از نظر متغیرهای خاص توجه شده و هم به ارتباط برخی متغیرها پرداخته شده است تا مشخص شود که آیا متغیرهای مورد بحث با یکدیگر رابطه دارند؟ در صورت رابطه داشتن، در چه شرایطی با هم تغییر می کنند؟ (آری<sup>۹۱</sup>، جیکوبز<sup>۹۲</sup> و رضویه، ۱۳۸۰، ص ۵۲۹). پایبندی مذهبی، یعنی عاملی که می تواند بر متغیر وابسته (همدلی) تأثیر بگذارد، متغیری مستقل در نظر گرفته می شود. در بخش دوم، با کاربرد طرح علی - مقایسه ای، به ارزیابی تفاوت میزان همدلی و پایبندی مذهبی در دو جنس و نیز تفاوت ضرایب همبستگی ها با توجه به متغیرهای تعدیل کننده پرداخته شده است.

**جامعه آماری، گروه نمونه و روش نمونه گیری:** جامعه آماری این پژوهش از ۳۰۰۰۰ دانشجوی مرتبط با اداره مشاوره نهاد رهبری در دانشگاه ها تشکیل شده است. حجم نمونه ۴۰۰ نفر (۲۲۷ مؤنث و ۱۷۳ مذکر) ۱۷ تا ۳۰ سال (با انحراف استاندارد ۳/۸ سال) است که با روش نمونه گیری سیستماتیک انتخاب شدند. پرسش نامه های پژوهش از طریق

پست الکترونیکی برای ۵۰۰ نفر از این افراد ارسال شد و پس از حذف نامه‌های بی‌پاسخ و پرسش‌نامه‌های ناقص، در نهایت تعداد ۴۰۰ پرسش‌نامه کامل به دست آمد.

ابزار پژوهش

**الف) پرسش‌نامه پایبندی مذهبی:** این آزمون، بر اساس گزاره‌های قرآن کریم و نهج‌البلاغه (خطبه همام) درباره ویژگی‌های مؤمنان، برای سنجش رفتارهای انسانی و میزان پایبندی مذهبی افراد در جوامع اسلامی ساخته شده است (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۸۸ و ۸۹). نمونه اولیه این آزمون ۱۰۰ سؤال بوده که پس از جداسازی ۴۰ سؤال تست اضطراب کتل، یک ابزار ۶۰ سؤالی برای سنجش پایبندی مذهبی به دست آمده است (همان، ص ۸۹). جان‌بزرگی (همان، ص ۹۶ و ۹۷) این پرسش‌نامه را دارای سه خرده‌مقیاس می‌داند: پایبندی مذهبی، ناپایبندی مذهبی و دوسوگرایی مذهبی. وی (همان، ص ۹۵) با استفاده از روش تحلیل عاملی مشاهده کرد که آلفای کرونباخ کل آزمون معادل ۰/۸۱۶ است. آلفای کرونباخ هر یک از مقیاس‌های پایبندی مذهبی، دوسوگرایی و ناپایبندی مذهبی به ترتیب ۰/۸۷۸، ۰/۶۸۷، ۰/۷۲۵ است. پاسخ‌ها به شکل طیف لیکرت است که ضمن ارائه نمره هر عامل، نمره کلی پایبندی نیز قابل محاسبه است و با معکوس کردن سؤال‌های گویه‌های مربوط به عامل اول و دوم به دست می‌آید. همه گویه‌ها به صورت مستقیم و تنها گویه ۳۵ به صورت معکوس نمره‌گذاری می‌گردند.

**ب) فهرست واکنش‌های بین فردی:** این ابزار را دیویس<sup>۹۳</sup> (۱۹۸۰) برای گردآوری اطلاعات مربوط به متغیر همدلی ساخته است. این ابزار خودسنجی دارای ۲۸ جمله و چهار خرده‌مقیاس است که عبارت‌اند از: ۱. نگرانی همدلانه (این مفهوم به عواطف دیگرگرای حاصل از درک نیاز دیگری اشاره دارد)؛ ۲. دیدگاه‌پذیری (توانای درک اشیا و اتفاقات از نگاه دیگران، نه از نگاه خود یا توانایی در درک تفکر، احساسات و هیجانات دیگران)؛ ۳. اندوه شخصی (واکنش منفی و هیجانی متمرکز بر خود، مانند اضطراب، نگرانی، ناراحتی، به دلیل درک یا فهم وضعیت عاطفی یا شرایط احساسی دیگران)؛ ۴. خیال (جایگزینی خیالی خود در قالب احساسات و اعمال شخصیت‌های تخیلی کتاب‌ها و فیلم‌ها) (تایس<sup>۹۴</sup>، براتسلاوسکی<sup>۹۵</sup> و بامیستر<sup>۹۶</sup>، ۲۰۰۱).

93. Davis, M.H.

94. Tice, D.M.

95. Bratslavsky, E.

96. Baumeister, R.F.

دیویس همچنین در سال ۱۹۸۰ و ۱۹۹۴ ضریب آلفای کرونباخ را برای هر چهار خرده مقیاس بین ۰/۷۱ تا ۰/۷۷ گزارش کرد. او پایایی آزمون - آزمون مجدد را نیز، پس از یک دوره چهار هفته‌ای، بین ۰/۶۲ تا ۰/۸۰ گزارش نمود. شیوه نمره‌گذاری در این آزمون به صورت چهار نمره‌ای است؛ به این معنا که گزینه‌های الف تا د، به صورت مستقیم و معکوس، نمرات ۱ تا ۴ دریافت می‌کنند. ماده‌های ۱، ۲، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ به صورت مستقیم و بقیه پرسش‌ها (۴، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴ و ۱۵) به صورت معکوس نمره دریافت می‌کنند؛ کمترین نمره‌هایی که یک فرد می‌تواند بگیرد ۲۸ و بیشترین آن ۱۱۲ خواهد بود.

### یافته‌های پژوهش

در جدول ۱ توصیفات جمعیت‌شناختی و نمرات به دست آمده از متغیرهای پایبندی مذهبی و همدلی و زیرمقیاس‌های آن‌ها ارائه شده است.

جدول ۱- شاخص‌های توصیفی متغیرهای پایبندی مذهبی و همدلی و زیرمقیاس‌های آن‌ها به تفکیک جنسیت

متغیر	جنسیت	M	SD	کمینه	بیشینه	تعداد
خیال	مرد	۱۸/۳۶	۳/۷۶	۸	۲۸	۱۷۳
	زن	۱۹/۴۳	۳/۶۶	۱۱	۲۸	۲۲۷
	کل	۱۸/۹۷	۳/۷۴	۸	۲۸	۴۰۰
نگرانی همدلانه	مرد	۱۹/۰۹	۲/۴۵	۷	۲۸	۱۷۳
	زن	۲۱/۰۳	۴/۸۲	۹	۲۸	۲۲۷
	کل	۲۰/۱۹	۵/۰۹	۷	۲۸	۴۰۰
همدلی دیدگاه‌پذیری	مرد	۱۷/۶۰	۳/۲۳	۸	۲۶	۱۷۳
	زن	۱۸/۶۵	۳/۳۶	۱۱	۲۸	۲۲۷
	کل	۱۸/۱۹	۳/۳۴	۷	۲۸	۴۰۰
اندوه شخصی	مرد	۱۸/۵۱	۳/۴۲	۹	۲۸	۱۷۳
	زن	۱۹/۰۴	۳/۱۹	۱۰	۲۷	۲۲۷
	کل	۱۸/۸۱	۳/۲۹	۹	۲۸	۴۰۰
نمره کل همدلی	مرد	۷۳/۵۶	۱۰/۴۲	۴۲	۹۷	۱۷۳
	زن	۷۸/۱۴	۹/۶۹	۴۹	۹۶	۲۲۷
	کل	۷۶/۱۶	۱۰/۲۵	۴۲	۹۷	۴۰۰
پایبندی مذهبی	مرد	۶۵/۶۶	۱۹/۷۷	۲۵	۸۸	۱۷۳
	زن	۷۳/۳۰	۱۶/۶۰	۳۷	۸۸	۲۲۷
	کل	۷۰/۰۰	۱۸/۴۱	۲۵	۸۸	۴۰۰
پایبندی مذهبی دوسوگرایی مذهبی	مرد	۶۱/۲۱	۱۱/۶۷	۳۳	۸۴	۱۷۳
	زن	۶۰/۲۵	۱۱/۳۷	۳۰	۸۴	۲۲۷
	کل	۶۰/۶۶	۱۱/۴۹	۳۰	۸۴	۴۰۰
پایبندی مذهبی ناپایبندی مذهبی	مرد	۴۷/۲۲	۸/۳۱	۲۷	۶۸	۱۷۳
	زن	۴۳/۰۵	۹/۳۸	۲۳	۶۸	۲۲۷
	کل	۴۴/۸۵	۹/۱۶	۲۳	۶۸	۴۰۰
نمره کل پایبندی مذهبی	مرد	۱۴۷/۲۳	۲۴/۵۲	۹۱	۲۰۰	۱۷۳
	زن	۱۶۰/۰۱	۲۴/۳۸	۱۰۷	۲۱۸	۲۲۷
	کل	۱۵۴/۴۸	۲۵/۲۲	۹۱	۲۱۸	۴۰۰

برای بررسی فرضیه اول از روش همبستگی استفاده شد. در جدول ۲ ماتریس همبستگی میان نمرات کل و زیرمقیاس‌های پایبندی مذهبی و همدلی ارائه شده است. همان‌گونه که در جدول نیز مشاهده می‌شود، فقط رابطه میان زیرمقیاس‌های پایبندی مذهبی و خیال معنادار نیست. دامنه روابط معنادار از  $r = -0.102$  تا  $r = 0.759$  در سطح معناداری  $P < 0.05$  گسترده شده است. بدین ترتیب فرضیه اول مورد تأیید قرار می‌گیرد و رابطه همه زیرمقیاس‌ها، غیر از رابطه زیرمقیاس پایبندی مذهبی با زیرمقیاس خیال، نیز تأیید می‌شود.

جدول ۲- ماتریس همبستگی میان نمرات کل و زیرمقیاس‌های همدلی و پایبندی مذهبی

	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۱ خیال									۱
۲ نگرانی همدلانه							**0.244	۱	
۳ دیدگاه‌پذیری						**0.400	-0.18	۱	
۴ اندوه شخصی					0.22	**0.404	**0.300	۱	
۵ نمره کل همدلی				**0.639	**0.525	**0.1839	**0.567	۱	
۶ پایبندی مذهبی			**0.661	**0.332	**0.447	**0.759	0.087	۱	
۷ دوسوگرایی مذهبی	**0.290	**0.364	**0.628	**0.205	**0.264	**0.267	**0.162	۱	
۸ ناپایبندی مذهبی	**0.407	**0.349	-0.102	**0.222	**0.289	**0.278	**0.162	۱	
۹ نمره کل پایبندی مذهبی	**0.804	**0.392	**0.752	**0.354	-0.125	**0.252	**0.534	-0.117	۱

\* $P < 0.05$ , \*\* $P < 0.01$

جهت بررسی فرضیه دوم، یعنی تفاوت نمرات کل و خرده‌مقیاس‌های پایبندی مذهبی و همدلی در دو جنس، با توجه روایی مفروضه‌های آماری (مانند نرمال بودن توزیع نمرات بر اساس نتایج آزمون کولموگراف اسمیرنوف ( $P > 0.05$ ))، همگنی واریانس متغیرها در دو گروه زنان و مردان ( $P > 0.05$ )، فاصله‌ای بودن نمرات و تصادفی بودن انتخاب شرکت‌کنندگان پژوهش)، از تحلیل واریانس یکراهه استفاده شده است. در جدول ۳ برای مقایسه نمرات کل و زیرمقیاس‌های متغیرهای پژوهش بین دو گروه دانشجویان دختر و پسر، نتایج آزمون تحلیل واریانس یکراهه ارائه شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود نتایج حاکی از معناداری تفاوت نمرات کل و زیرمقیاس‌های همدلی و پایبندی مذهبی بین دو گروه دانشجویان دختر و پسر در نمره کل پایبندی و زیرمقیاس‌های خیال، نگرانی همدلانه و دیدگاه‌پذیری است ( $P < 0.01$ )؛ به این معنا که نمره کل همدلی و زیرمقیاس‌های خیال، نگرانی همدلانه

و دیدگاه پذیری در دانشجویان دختر بیشتر است (جدول ۱). همچنین نتایج حاکی از معناداری تفاوت نمرات کل و زیرمقیاس‌های پایبندی و ناپایبندی مذهبی بین دو گروه دانشجویان دختر و پسر است ( $P < 0/01$ )؛ به این معنا که نمره کل و زیرمقیاس پایبندی مذهبی در دانشجویان دختر و زیرمقیاس ناپایبندی مذهبی در دانشجویان پسر بیشتر است (جدول ۱) و در دوسوگرایی مذهبی تفاوتی میان دانشجویان دختر و پسر وجود ندارد. بدین ترتیب فرضیه دوم، جز در زیرمقیاس‌های اندوه شخصی و دوسوگرایی مذهبی، مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۳- آزمون تحلیل واریانس یکراه جهت مقایسه متغیرهای پژوهش بین دو گروه دانشجویان دختر و پسر

متغیر	SS	df1	df2	MS	F	P
خیال	۱۱۳/۱۰۶	۱	۳۹۸	۱۱۳/۱۰۶	۸/۲۴۲	۰/۰۰۴
نگرانی همدلانه	۳۶۹/۳۹۷	۱	۳۹۸	۳۶۹/۳۹۷	۱۴/۷۰۶	۰/۰۰۰
دیدگاه‌پذیری	۱۰۷/۵۰۴	۱	۳۹۸	۱۰۷/۵۰۴	۹/۸۶۰	۰/۰۰۲
اندوه شخصی	۲۷/۰۸۰	۱	۳۹۸	۲۷/۰۸۰	۲/۵۰۱	۰/۱۱۵
نمره کل همدلی	۲۰۶۳/۶۲۲	۱	۳۹۸	۲۰۶۳/۶۲۲	۲۰/۵۹۲	۰/۰۰۰
پایبندی مذهبی	۵۷۲۹/۴۱۹	۱	۳۹۸	۵۷۲۹/۴۱۹	۱۷/۶۰۲	۰/۰۰۰
دوسوگرایی مذهبی	۹۰/۷۴۴	۱	۳۹۸	۹۰/۷۴۴	۰/۶۸۶	۰/۴۰۸
ناپایبندی مذهبی	۱۷۱۲/۹۱۵	۱	۳۹۸	۱۷۱۲/۹۱۵	۲۱/۴۵۷	۰/۰۰۰
نمره کل پایبندی مذهبی	۱۶۰۲۹/۱۴۴	۱	۳۹۸	۱۶۰۲۹/۱۴۴	۲۶/۸۴۰	۰/۰۰۰

جهت بررسی آزمون فرضیه سوم، ابتدا همبستگی دو متغیر پایبندی مذهبی و همدلی مورد بررسی قرار گرفت و سپس با استفاده از آزمون Z فیشر، تفاوت همبستگی‌ها ارزیابی شد. با توجه به ضرایب Z به دست آمده و معناداری آن‌ها، نتایج نشانگر تأیید نقش تعدیل‌کنندگی وضعیت اقتصادی و عدم تأیید آن درباره جنسیت و وضعیت تأهل است.

جدول ۴- نتایج آزمون Z فیشر در مورد مقایسه تفاوت همبستگی همدلی با نمره کل پایبندی مذهبی با توجه به وضعیت اقتصادی و تأهل

متغیر مستقل	تعدیل‌کننده	همدلی (متغیر وابسته)	Z	P
وضعیت تأهل	متأهل (n=۹۹)	**۰/۴۰۰	-۰/۶۵۰	۰/۵۱۵۴
	مجرد (n=۳۰۱)	**۰/۳۳۴		
وضعیت اقتصادی	ضعیف (n=۷۱)	-۰/۰۰۶	۲/۱۰۵	۰/۰۳۵۳
	قوی (n=۵۸)	**۰/۳۵۹		

\*\*P < 0/01

**بحث و نتیجه‌گیری**

پژوهش حاضر با هدف تعیین رابطه پابندی مذهبی و همدلی و نقش جنسیت در هر یک از این متغیرها انجام شده است. آزمون فرضیه اول نشان داد که میان نمرات کل و زیرمقیاس‌های پابندی مذهبی (به جز زیرمقیاس پابندی مذهبی و خیال) روابط معناداری وجود دارد. رابطه مثبت نمره کل پابندی مذهبی و زیرمقیاس پابندی مذهبی با نمره کل همدلی و زیرمقیاس‌های نگرانی همدلانه و دیدگاه‌پذیری، با پژوهش مارکستورم، هانی، موریس و کراس (۲۰۱۰، ص ۵۹) و بارت (۲۰۰۴، ص ۲۴۹) ناهم‌سو و با پژوهش‌های واتسون، هود، موریس و هال (۱۹۸۴، ص ۲۱۱)، حنیف خان، واتسون و حبیب (۲۰۰۵، ص ۴۹) و واتسون، هود و موریس (۱۹۸۵، ص ۷۳) هم‌سو است. برای تبیین این یافته می‌توان گفت پابندی مذهبی با ایجاد و تقویت هیجانات مثبت، مانند خوش‌خوشی، مهربانی، توجه و آرامش (بالتز،<sup>۷۷</sup> ۲۰۰۲، ص ۲۳۴)، زمینه‌های عاطفی و شناختی برای همدلی در به اشتراک گذاشتن احساسات همدلانه و نگرانی متعادل برای افراد درمانده و درک دیدگاه دیگران را فراهم می‌نماید. همچنین حمایت‌گری و ثمربخشی عاطفی و رفتاری، که از جمله کارکردهای پابندی مذهبی است (کامتور تامسون، ۱۳۸۸، ص ۱۹۸)، می‌تواند توجه‌کننده رابطه پابندی مذهبی و همدلی باشد. رابطه منفی و معنادار ناپابندی مذهبی با نگرانی همدلانه و دیدگاه‌پذیری و نیز رابطه منفی و معنادار دوسوگرایی با دیدگاه‌پذیری با همین تبیین قابل توضیح است.

وجود رابطه منفی و معنادار بین نمره کل پابندی مذهبی و زیرمقیاس‌های خیال با پژوهش بردلی (۲۰۰۹، ص ۲۰۱) هم‌سو است و پژوهش تأییدکننده‌ای برای رابطه منفی و معنادار به دست آمده بین نمره کل پابندی مذهبی و اندوه شخصی یافت نشد. برای تبیین این یافته می‌توان گفت پابندی مذهبی با ایجاد خودباوری و احساس کارآمدی (بالتز،<sup>۷۸</sup> ۲۰۰۲، ص ۲۳۴)، افزایش احساس بهزیستی (کوهن<sup>۷۹</sup> و هال<sup>۸۰</sup>، ۲۰۰۹، ص ۳۹)،

97. Bulter, L.

98. Cohen, A.B.

101. Ball, J.

104. Cole, B.

107. Brant, C.

99. Hall, D.E.

102. Armistead, B.

105. Vandercreek, L.

100. Krause, N.

103. Austin, B.

106. Belavich, T.

رضایت از زندگی (کروز<sup>۱۰</sup>، ۲۰۰۳، ص ۱۶۰)، حرمت خود (بال<sup>۱۱</sup>، آرمیستد<sup>۱۲</sup> و آستین<sup>۱۳</sup>، ۲۰۰۴، ص ۴۳۱) و جلب حمایت‌های اجتماعی (کوئینگ، ۲۰۰۷، ص ۷۳۷) فراهم آورنده هویت بهنجار فردی و اجتماعی (رجایی، بیاضی و حبیبی‌پور، ۱۳۸۸، ص ۹۷) است و تفکر افراطی آرزومندانه و تخیل، که به صورت کاذب و در دنیای ذهنی برای نیل به احساس بهزیستی و کارآمدی اجتماعی صورت می‌گیرد، را کاهش می‌دهد. رابطه مثبت و معنادار ناپایبندی و دوسوگرایی مذهبی نیز با همین تبیین توجه‌پذیر است. اندوه شخصی به معنای احساسات خودمحورانه و تنش‌های افراطی در روابط بین فردی است در حالی که پایبندی مذهبی از طریق افزایش هوش هیجانی (رستمی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۶)، توان سازش‌یافتگی با موقعیت تنش‌زا (بالتز، ۲۰۰۲، ص ۲۳۴)، خودمهارگری و تسلط بر احساس درماندگی (پارگامنت، کول<sup>۱۴</sup>، وندرکریک<sup>۱۵</sup>، بلاویچ<sup>۱۶</sup>، برنت<sup>۱۷</sup> و پرز، ۱۹۹۹، ص ۳۲۷) باعث افزایش تسلط بر هیجان و رفتار در موقعیت‌های تنش‌زا می‌شود و فرد را در حالت بهنجار عاطفی و شناختی نگاه می‌دارد. با همین بیان می‌توان رابطه متوسط تا قوی معنادار و مثبت ناپایبندی و دوسوگرایی مذهبی را تبیین کرد.

در تبیین رابطه مثبت و معنادار دوسوگرایی با نگرانی همدلانه می‌توان گفت فرد دوسوگرا، به دلیل فقدان هویت مذهبی بهنجار، همواره نگران و در یک حالت تردید شناختی - عاطفی مذهبی به سر می‌برد؛ به همین دلیل گاهی بین کردار و گفتارش ناهماهنگی وجود دارد، در برابر سختی‌ها کم تحمل است، احساس خوبی درباره خود و رابطه خود با خدا ندارد، از اعمال مذهبی خود ناراضی است و تنها در سختی‌ها به خدا پناه می‌برد، میزان ناهشیاری یا غفلت او زیاد و در زندگی دارای اشتباه‌های تکراری است (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۹۷). چنین فردی حرمت خود پایبندی دارد (کیومرثی، ۱۳۸۲، ص ۶۸)؛ زیرا بین خود واقعی و خود آرمانی او فاصله است (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۱۲۰). او تلاش می‌کند تا حتی در موقعیت‌های کوچک اجتماعی رفتاری را به معرض نمایش بگذارد تا از راه باز خورد آن قدری بر حرمت خود خویش بیفزاید و احساس بهتری به خود پیدا کند و مدتی از فشار هیجانی تردید و نگرانی بکاهد؛ از این رو، احساسات دیگرمحور و نگرانی‌های او (نگرانی همدلانه) در موقعیت‌های مناسب وارد عمل می‌شوند.

رابطه مثبت و معنادار زیرمقیاس پایبندی مذهبی با اندوه شخصی را، که با پژوهش‌های شافر<sup>۱۰۸</sup> (۱۹۹۷، ص ۶۳۳) و پلزر<sup>۱۰۹</sup> (۲۰۰۵، ص ۷۲۳) ناهم‌سو و با نظر کویلسکی<sup>۱۱۰</sup> (۱۹۹۹، ص ۴۳) هم‌سو است و دین را برآمده از نگرانی‌های شخصی می‌داند، می‌توان چنین تبیین کرد که بر اساس برخی پژوهش‌ها (مانند جعفری، ۱۳۸۴، ص ۹۱) افرادی که از جهت‌گیری مذهبی بیرونی برخوردارند، یعنی پایبندی مذهبی را وسیله‌ای برای نیل به اهداف و ارضای نیازهای خود می‌دانند، در حل مسائل، بیشتر از شیوه مقابله‌ای هیجان‌محور استفاده می‌کنند؛ از این رو در موقعیت‌ها (اندوه شخصی) خودمحوری و تنش بیشتری دارند.

آزمون فرضیه دوم با تحلیل واریانس یکراهه نشان داد که تفاوت نمرات کل و زیرمقیاس‌های پایبندی مذهبی و همدلی بین دانشجویان دختر و پسر معنادار است؛ به این معنا که نمرات کل همدلی و پایبندی مذهبی و زیرمقیاس‌های پایبندی مذهبی، خیال، نگرانی‌همدلانه و دیدگاه‌پذیری در میان دختران دانشجو و نمره زیرمقیاس ناپایبندی مذهبی در میان دانشجویان پسر بیشتر است. این یافته در مورد پایبندی مذهبی و زیرمقیاس‌های آن با پژوهش‌های نوابخش و همکاران (۱۳۸۸، ص ۸۵)، هراتیان (۱۳۹۲، ص ۹۵) و کنلر، لیو، گاردنر، مک‌کالوف، لارسون و پرسکات (۲۰۰۳، ص ۴۹۸) هم‌سو و با پژوهش‌های نیکویی و سیف (۱۳۸۴، ص ۶۱)، هادیانفرد (۱۳۸۴، ص ۲۲۴ و ۲۳۰)، غرابی، احمدوند، اکبری دهقی و زوزیان (۱۳۸۷، ص ۶۵) و بهرامی احسان و پورنقاش تهرانی (۱۳۸۸، ص ۱۵) ناهم‌سو است. در تبیین این یافته می‌توان گفت جهت‌گیری مذهبی زنان درونی‌تر از مردان است و به سبب برخورداری از ظرفیت‌های عاطفی، پیوند عمیق‌تری با مناسک مذهبی ایجاد می‌کنند؛ از این رو نمره پایبندی‌شان بیشتر از مردان است. جهت‌گیری‌های بیرونی‌تر مردان، به دلیل توجیحات فردی و اجتماعی، نمره آنان را در ناپایبندی افزایش داده و باعث کاهش رتبه آنان در نمره کل پایبندی مذهبی شده است. یافته مذکور در مورد نمره کل همدلی و زیرمقیاس‌های آن، همسو با پژوهش‌های ایزنبرگ و لنون (۱۹۸۳، ص ۱۰۰)، زارواکسلر، رایبسنسون و امد (۱۹۹۲، ص ۱۰۳۸) و بارون-کوهن و ویلرایت (۲۰۰۴، ص ۱۶۳) است. تراپست و کولینز و امبری (۱۹۹۴) به نقل



از آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۳۵۰) این تفاوت را ناشی از تفاوت‌های ژنتیکی و فرهنگی می‌دانند. هیجانی‌تر و ارتباطی‌تر بودن زنان و برخورداری آنان از تخیلاتی شفاف‌تر از مردان، برتری زنان در متغیر همدلی و زیرمقیاس‌های آن را توضیح می‌دهد. نتایج آزمون فرضیه سوم نقش تعدیل‌کنندگی وضعیت اقتصادی راه، برخلاف وضعیت تأهل، تأیید کرد. این یافته با نتایج پژوهش‌هایی چون قمری (۱۳۸۹، ص ۷۵)، کلانتری و کلانتری (۱۳۹۱، ص ۱۷۳)، رفیعی‌هنر و جان‌بزرگی (۱۳۸۹، ص ۳۱) و نوابخش و همکاران (۱۳۸۸، ص ۸۵) ناهم‌سو و با یافته‌های حامد، امیری، محمدی و پشنگ (۱۳۹۲)، توان، جهانی، سراجی و محمدبیگی (۱۳۸۹، ص ۲۷)، ادیبی‌سده، بحری‌پور و بحری‌پور (۱۳۹۲) و گال<sup>۱۱۱</sup>، کریس‌جانسون<sup>۱۱۲</sup>، چاربونه<sup>۱۱۳</sup> و فلوراک<sup>۱۱۴</sup> (۲۰۰۹، ص ۱۷۴) هم‌سو است. هم‌سویی این یافته با برخی گزاره‌های دینی نیز مورد تأیید است، از جمله «چه نزدیک است که فقر به کفر منجر گردد»<sup>۱۱۵</sup> و «فقر در معرض ابتلا به چهار پیامد است: ضعف در یقین، نقصان در عقل، ضعف در دین و کم‌شدن حیا»<sup>۱۱۶</sup>. این نتیجه‌گیری ممکن است به این دلیل باشد که مفاهیم طبقات اقتصادی پایین، متوسط و خوب دارای ارزش کیفی هستند و به طور کمی مشخص نشده‌اند؛ از این رو احتمال تداخل و عدم تفاهم بین پاسخ‌دهندگان وجود دارد. شاید مراحل تحول روانی - معنوی افراد در نقش پایگاه اقتصادی برای تعدیل پایبندی مذهبی تأثیرگذار باشد. بنابر نظریه تحول روانی - معنوی جینیا<sup>۱۱۷</sup> (۱۹۹۰ به نقل از شک<sup>۱۱۸</sup>، ۲۰۱۲، ص ۳ و جان‌بزرگی، ۱۳۸۶، صص ۳۶۰-۳۶۲) دین‌داری افراد می‌تواند در یکی از مراحل پنج‌گانه خودبینانه<sup>۱۱۹</sup>، تعصبی (جزمی‌نگر)<sup>۱۲۰</sup>، دوسوگرایانه<sup>۱۲۱</sup>، بازساخت یافته<sup>۱۲۲</sup> و متعالی<sup>۱۲۳</sup> باشد و افراد دارای پایبندی مذهبی می‌توانند در هریک از مراحل پنج‌گانه فوق باشند. در مورد افرادی که در هر یک از

111. Gall, T.L.                      112. Kristjansson, E.      113. Charbonneau, C.      114. Florack, P.

۱۱۵. قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۹، ص ۴۷).  
 ۱۱۶. قال علی علیه السلام: «مَنْ أُبْتُلِيَ بِالْفَقْرِ، أُبْتُلِيَ بِأَرْبَعِ خِصَالٍ، بِالضَّعْفِ فِي يَقِينِهِ وَالنَّقْصَانِ فِي عَقْلِهِ وَ الرَّقْهِ فِي دِينِهِ وَ قَلْبِهِ الْحَيَاءِ فِي وَجْهِهِ» (همان، ص ۴۷ و ۴۸).

117. Genia, V.                      118. Shek, D.T.L.                      119. egocentric faith  
 120. dogmatic faith                      121. transitional faith                      122. reconstructed faith  
 123. transformational faith                      124. Verhagen, P.                      125. Van, P.H.M.  
 126. López-Ibor, J.J.                      127. Cox, J.                      128. Moussaoui, D.

سه مرحله اولیه تحول روانی - معنوی مانده باشند، دین‌داری نه تنها نمی‌تواند مقابله مثبتی در موقعیت‌های دشوار اقتصادی باشد، بلکه ممکن است تحت تأثیر فشارهای اقتصادی، فرد به دغدغه رفع نیازهای اولیه و فیزیولوژیک محدود شود. در مورد یافته مربوط به وضعیت تأهل نیز می‌توان به این احتمال توجه کرد که ازدواج در میزان پایداری افراد اثرگذار نیست؛ زیرا اصل اعتقادات دینی از باورهای هسته‌ای هستند (ورهانگن<sup>۱۳۳</sup>، وان<sup>۱۳۵</sup>، لویزیلیور<sup>۱۳۶</sup>، کاکس<sup>۱۳۷</sup> و ماسائی<sup>۱۳۸</sup>، ۲۰۱۰، ص ۱۵۸) که کمتر تحت تأثیر قرار می‌گیرند و نوع و سطح دین‌داری است که، بسته به موفقیت یا عدم موفقیت ازدواج، دچار تغییر می‌گردد.



## منابع

- احمدی، محمدرضا (۱۳۸۵)، «مبانی روان‌شناختی ارتباط مؤثر والدین با فرزندان در محیط خانواده»، مجله معرفت، شماره ۱۰۴، ۱۸-۲۵.
- ادیبی‌سده، مهدی، بحری‌پور، عباس و بحری‌پور، مجتبی (۱۳۹۲)، «بررسی رابطه بین پایگاه اقتصادی اجتماعی و میزان دینداری»، جامعه‌شناسی جوانان، سال دوم، شماره ۳، ۲۱-۵.
- آذربایجانی، مسعود، کاویانی، محمد، سالاری‌فر، محمدرضا، موسوی اصل، مهدی و عباسی، اکبر (۱۳۸۲)، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، تهران: سمت.
- آری، دونالد، جیکوبز، لوسی‌چسر و رضویه، اصغر (۱۹۹۶)، روش تحقیق در تعلیم و تربیت، ترجمه وازگن سرکیسیان، مینو نیکو و ایمان سعیدیان (۱۳۸۰)، تهران: سروش.
- بهرامی احسان، هادی و پورنقاش تهرانی، سعید (۱۳۸۸)، «رابطه ابعاد شخصیت و جهت‌گیری مذهبی روان‌شناسی (دانشگاه تبریز)»، مجله روان‌شناسی دانشگاه تبریز، سال چهارم، شماره ۱۳، ۴۱-۳۷.
- التمیمی، عبدالواحد محمد (۱۳۶۶)، غررالحکم و دررالکلم، قم: نشر مکتبه الأعلام الاسلامیه.
- توان، بهمن، جهانی، فرزانه، سراجی، محمود و محمدیگی، ابوالفضل (۱۳۸۹)، «رابطه نگرش دینی و سلامت روانی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی اراک در سال ۱۳۸۸»، مجله دانشگاه علوم پزشکی اراک، سال سیزدهم، شماره ۴، ۲۷-۳۴.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۸۶)، «جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان»، پژوهش در پزشکی، سال سی و یکم، شماره ۴، ۳۴۵-۳۵۰.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۸۸)، «ساخت و اعتباریابی آزمون پایبندی مذهبی بر اساس گزاره‌های قرآن و نهج‌البلاغه»، اسلام و مطالعات روان‌شناسی، سال سوم، شماره ۵، ۱۰۷-۷۹.
- جعفری، علیرضا (۱۳۸۴)، «رابطه جهت‌گیری مذهبی (درونی-بیرونی) با شیوه‌های مقابله با استرس در دانشجویان»، علوم رفتاری، سال اول، شماره ۱، ۹۱-۱۱۴.
- حامد، بی‌تاه، امیری، سیاوش، محمدی، زهرا و پشنگ، سپیده (۱۳۹۲)، بررسی وضعیت دینداری جوانان شهر کرمانشاه (با تأکید بر پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنان) (طرح پژوهشی).
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ق)، وسائل‌الشیعه، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
- درویزه، زهرا (۱۳۸۲)، «بررسی رابطه همدلی مادران و دختران دانش‌آموز دبیرستانی و اختلالات رفتاری دختران شهر تهران»، مطالعات زنان، سال اول، شماره ۳، ۵۸-۲۹.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، جلد هشتم، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- رجایی، علیرضا، بیاضی، محمدحسین و حبیبی‌پور، حمید (۱۳۸۸)، «باورهای مذهبی اساسی، بحران هویت و سلامت عمومی جوانان»، روان‌شناسی تحولی، سال ششم، شماره ۲۳، ۹۷-۱۰۷.
- رستمی، نادیا (۱۳۸۳)، «بررسی رابطه وضعیت مذهبی با هوش هیجانی در دانش‌آموزان مقطع پیش‌دانشگاهی شهر تهران در سال تحصیلی ۸۳-۸۴، نوآوری‌های آموزشی، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۱۶-۱۲۸.
- رفیعی‌هنر، حمید و جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۸۹)، «رابطه جهت‌گیری مذهبی و خودمهارگری»، روان‌شناسی و دین، سال سوم، شماره ۱، ۳۱-۴۲.

- روحانی، عباس و معنوی‌پور، داود (۱۳۸۷). «رابطه عمل به باورهای دینی با شادکامی و رضایت زناشویی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد مبارکه»، دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی، سال دهم، شماره ۳۵ و ۳۶، ۱۸۹-۲۰۶.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۰۳ق)، *الخصال*، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عمید، حسن (۱۳۸۷)، *فرهنگ فارسی*، جلد دوم، تهران: امیر کبیر.
- غرایبی، بنفشه، احمدوند، افشین، اکبری دهقی، اشرف و زوزیان، سعیده (۱۳۸۷). «بررسی ارتباط سلامت روان با مذهب درونی و بیرونی در شهر کاشان»، *پژوهش‌های نوین روان‌شناختی (دانشگاه تبریز)*، سال سوم، شماره ۱۰، ۵۹-۸۳.
- فقیهی، علی‌نقی، خدایاری‌فرد، محمد، غباری‌بناب، باقر و شکوهی‌یکتا، محسن (۱۳۸۵). «بررسی الگوی دین‌داری از منظر قرآن و سنت»، *اندیشه دینی*، سال هشتم، شماره ۱۹، ۴۱-۷۰.
- فیض‌آبادی، زهرا، فرزاد، ولی‌الله و شهرآرای، مهرناز (۱۳۸۶). «بررسی رابطه همدلی با سبک‌های هویت و تعهد در دانشجویان رشته‌های فنی و علوم انسانی»، *مطالعات روان‌شناختی*، سال سوم، شماره ۲، ۶۵-۹۰.
- قدردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۹). «کارکرد دین در انسان و جامعه»، *قیاسات*، شماره ۲۸، ۱۶۱-۱۸۸.
- قمری، محمد (۱۳۸۹). «بررسی رابطه دین‌داری و میزان شادمانی در بین دانشجویان به تفکیک جنسیت و وضعیت تاهل»، *روان‌شناسی و دین*، سال سوم، شماره ۳، ۷۵-۹۱.
- کیومرثی، محمدرضا (۱۳۸۲). «رابطه جهت‌گیری مذهبی با عوامل شخصیت»، *مجله معرفت*، شماره ۷۵، ۵۹-۷۷.
- کامتور تامسون، ویلیام سی. (۲۰۰۵). «بهبودی از دیدگاه دین و روان‌شناسی»، ترجمه و نقد مبین صالحی و مهدی عباسی (۱۳۸۸)، *روان‌شناسی و دین*، سال دوم، شماره ۲، ۱۸۹-۲۵۳.
- کلانتری، میترا و کلانتری عبدالحسین (۱۳۹۱). «دین‌داری در نسل‌های مختلف (مطالعه موردی شهرستان ساری)»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، سال اول، شماره ۲، ۱۷۳-۲۰۰.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالأنوار*، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- \_\_\_\_\_ (۱۴۰۴ق). *بحارالأنوار*. بیروت: الوفاء.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۳)، *منتخب میزان‌الحکمه*، قم: دارالحدیث.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰)، *پرسش‌ها و پاسخ‌ها*، جلد سوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معین، محمد (۱۳۸۷)، *فرهنگ فارسی*، جلد سوم، تهران: نشر دبیر.
- نوابخش، مهرداد، پوریوسفی، حمید و میرآخوری، مژگان (۱۳۸۸). «بررسی میزان پایبندی مذهبی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار»، *پژوهش‌نامه علوم اجتماعی*، سال سوم، شماره ۳، ۶۱-۹۱.
- نیگوی، مریم و سیف، سوسن (۱۳۸۴). «بررسی رابطه دینداری با رضایتمندی زناشویی»، *تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره*، سال چهارم، شماره ۱۳، ۶۱-۷۹.
- هادیانفرد، حبیب (۱۳۸۴). «احساس ذهنی بهزیستی و فعالیت‌های مذهبی در گروهی از مسلمانان»، *روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)*، سال یازدهم، شماره ۲، ۲۲۴-۲۳۲.
- هراتیان، عباس علی (۱۳۹۲). *رابطه روان‌بنده‌های ناسازگار اولیه و باورهای غیرمنطقی با تعارض زناشویی با توجه به پایبندی مذهبی زوجین*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، گروه روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

- Ball, J., Armistead, B., and Austin, B. (2004), "The relationship between religiosity and adjustment among African-American, female, urban adolescents", *Journal of Adolescence*, 26, 431-446.
- Baron-Cohn, S and Wheelwright, S. (2004), "The Empathy Quotient: An Investigation of Adults with Asperger Syndrome or High Functioning Autism, and Normal Sex Differences", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 163-175.
- Bart, D. (2004), "Are religious people nicer people? Taking a closer look at the religion-empathy relationship", *Mental Health, Religion and Culture*, 7, 3, 249-254.
- Borke, H. (1971), "Interpersonal perception of young children: Egocentrism or empathy?", *Developmental Psychology*, 5, 263-269.
- Bradley, C. (2009), "The Interconnection between Religious Fundamentalism, Spirituality, and the Four Dimensions of Empathy", *Review of Religious Research*, 51, 2, 201-219.
- Brothers, L. (1990), "The neural basis of primate social communication", *Motivation and Emotion*, 14, 81-91.
- Buie, Dan H. (1981), "Empathy: Its nature and limitation", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 29, 281-307.
- Bulter, L. (2002), "Self-concept as a predictor of college freshman academic adjustment", *College Student Journal*, 36(2), 234-246.
- Cohen, A. B., and Hall, D. E. (2009), "Existential beliefs, social satisfaction and well-being among catholic, jewish and protestant older adults", *International Journal for Psychology of Religion*, 19 (1), 39-54.
- Davis M.H., Luce C., and Kraus S.J. (1994), "The heritability of characteristics associated with dispositional empathy", *Journal of Personality*, 62, 369-391.
- Davis, M. H. (1980), "A multidimensional approach to individual differences in empathy", *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10(4), 85.
- Eisenberg, N. and Lennon, R. (1983), "Sex differences in empathy and related capacities", *Psychological Bulletin*, 94, 100-131.
- Eisenberg, N. and Miller, PA (1987), "The relation of empathy to prosocial and related behaviors", *Psychological Bulletin*, 101, 91-119.
- Feshbach, N. D., and Feshbach, S. (1969), "The relationship between empathy and aggression in two age groups", *Developmental Psychology*, 1, 102-107.
- Gall, T.L., Kristjansson, E., Charbonneau, C., and Florack, P. (2009), "A longitudinal study on the role of spirituality in response to the diagnosis and treatment of breast cancer", *Journal of Behavioral Medicine*, 32, 174-186.

- Greenson, Ralph R. (1960), "Empathy and its vicissitudes", *International Journal of PsychoAnalysis*, 41, 418-424.
- Haneef Khan, Z., Watson, P.J. and Habib, F. (2005), "Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis", *Mental Health, Religion and Culture*, 8, 1, 49-61.
- Hopkins. P.T. (2012), "Transcending the animal: How transhumanism and religion are and are not alike", *Journal of Evolution and Technology*, 14(2), 13-28.
- Kalliopuska, M. (1992), "Attitudes towards health, health behavior, and personality factors among school students very high on empathy", *Psychological Reports*, 70, 1119-1122.
- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Österman, K., Salmivalli, C., Forsblom, S. and Ahlbom, A. (1999), "The relationships between social intelligence, empathy, and three types of aggression", *Aggressive Behaviour*, 25(2), 81-89.
- Kendler KS, Liu XQ, Gardner CO, McCullough ME, Larson D, Prescott CA. (2003), "Dimensions of religiosity and their relationship to lifetime psychiatric and substance use disorders", *American journal of psychiatry*, 160(3), 496-503.
- Koenig, H. G. (2007), "Spirituality and depression: a look at the evidence", *Southern Medical Journal*, 100, 7, 737-739
- Krause, N. (2003), "Religious Meaning and Subjective Well-Being in Late Life", *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 58(3), 160-170.
- Kwilecki, S. (1999), *Becoming religious: understanding devotion to the unseen*, Bucknell University Press, Canada.
- Macmillan, P. (2005), *International Dictionary of Psychoanalysis*, Gale, Michigan.
- Markstrom, C.A., Huey, E., Morris, B., and Krause, A. (2010), "Frameworks of Caring and Helping in Adolescence: Are Empathy, Religiosity, and Spirituality Related Constructs?", *Youth Society*, 42(1), 59-80.
- Martineau, J. (1888), *A Study of Religion*, Oxford: Clarendon Press.
- McCullough, M. E., Worthington, E. L., Jr, and Rachel, K. C. (1997), "Interpersonal forgiveness in close relationships", *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 321-326.
- Pargament, K.I., Cole, B., Vandercreek, L., Belavich, T., Brant, C., and Perez, L. (1999), "The vigil: Religious and search for control in the hospital waiting room", *Journal of Health Psychology*, 4 (3), 327-341.

- Peltzer, K. (2005), "Religiosity, personal distress and minor psychiatric morbidity among black students in South Africa", *Social Behavior and Personality*, 33(7), 723-733.
- Peterson, M.; Hasker, W., Reichenbach, B. and Basinger, D. (1991), *Religious Belief, An Interoduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press.
- Reber, A. S. (1995), *Dictionary of psychology*, London, Penguin Books, Second edition.
- Schafer, W. E. (1997), "Religiosity, spirituality, personal distress among college students", *Journal of College Student Development*, 38, 633-644.
- Shek, D.T.L. (2012), "Spirituality as a Positive YouthDevelopment Construct: A Conceptual Review", *Scientific World Journal*.
- Snow, T.S. and Compton, W.C. (1996), "Marital satisfaction and communication in fundamentalist Protestant marriages", *Psychology Reports*, 78, 979-985.
- Sroufe, L. A. (1989), Relationships, self, and individual adaptation, In A. J. Sameroff and R. N. Emde (Eds.), *Relationship disturbances in early childhood: A developmental approach* (pp. 70-94), New York: Basic Books.
- Tice, D.M., Bratslavsky, E., and Baumeister, R.F. (2001), "Emotional distress regulation takes precedence over impulse control: If you feel bad, do it!", *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 53-67.
- Ungerer, J.A., Dolby, R., Waters, B., Barnett, B., Kelk, N., and Lewin, V. (1990), "The early development of empathy: Self-regulation and individual differences in the first year", *Motivation and Emotion*, 14, 93-106.
- Verhagen, P., Van, P.H.M., López-Ibor, J.J., Cox, J. and Moussaoui, D. (2010), *Religion and Psychiatry: Beyond Boundaries*, Wiley press.
- Watson, P.J.; Hood, Jr. R.W.; Morris, R.J. and Hall, J.R. (1984), "Empathy, Religious Orientation, and Social Desirability", *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 117, 2, 211-216.
- Watson, P.J.; Hood, R.W. and Morris, R.J. (1985), "Dimensions of religiosity and empathy", *Journal of Psychology and Christianity*, 4(3), 73-85.
- Widlöcher, Daniel. (1993), "L'analyse cognitive du silence en psychanalyse: Quand les mots viennent à manquer", *Revue Internationale de psychopathologie*, 12, 509-528.
- Zahn-Waxler, C.; Robinson, J.L. and Emde, R.N. (1992), "The development of empathy in twins", *Developmental Psychology*, 28(6), 1038-1047.